

А.О.СЛЮСАР
Одеський університет

ЕПІЧНИЙ ГЕРОЙ У ПОВІСТЯХ М.В.ГОГОЛЯ І ПОЕЗІЇ Т.Г.ШЕВЧЕНКА

Епічний герой відзначається цілісністю, під якою маються на увазі його вірність своїй сутності та багатогранність у її виявленні. Ця якість є, звичайно, категорією історичною. Більш-менш проста у людини патріархального світу, вона стає складною та суперечливою з переходом до нового часу. Вказану відмінність певною мірою пояснив Гегель, протиставляючи героїчний, чи епічний, та прозаїчний стани людства [3, с.197-198]. Цілісність особистості, самого життя складає сутність ідеалу Гоголя. Особливо близькі йому характери героїчні, які він знаходив, відображаючи національно-визвольну боротьбу українського народу в XVI-XVII ст. До них же звертався у своїх творах Шевченко.

Героїка відображена ще в незакінченому історичному романі "Гетьман", над яким Гоголь працював у кінці 1820-х - на початку 30-х років. Ця тема розкривається і у повісті-поемі "Страшна помста". Провідною вона стала в повісті-епопеї "Тарас Бульба", в якій відтворено епічний стан українського народу та початок переходу до стану прозаїчного у зв'язку з розпадом простої цілісності життя. Цим самим у творі набуває повного розвитку та умова, при якій можливе справжнє розкриття цілісності (чи роздвоєності або і навіть роздрібненості) характеру: осмислення вирішального значення обставин. Адже саме в стосунках з ними виявляються його грані та вирізьблюється їх єдність, що полягає в певній скерованості інтересів та поведінки.

Обставини не відразу стають у "Тарасі Бульбі" предметом художнього освоєння. У першій редакції повісті доля головних персонажів визначається, в основному, їх характерами, а не особливостями епохи. Думка про її перехідність, про соціальну та культурну диференціацію в українському народі лише починає окреслюватися. І сам герой повісті керується виключно своїми бажаннями, не зважаючи, наскільки можливе їх здійснення. Адже йдеться не лише про власну зацікавленість, а й про долю товариства. Індивідуальне й колективне тут не просто збігаються, вони перебувають у синкретичній єдності. Це взаємопроникнення посилює в очах індивідуальності значення її дій. Так, кошовий, вирішивши припинити облогу Дубна, щоб поганяти татар, які пограбували Січ, і

відбити захоплених ними в полон запорожців, пояснює: "...хоч і останемся, то не подужаєм, а між тим і своє прогуляєм і татарва не стане чекати на нас". Наводяться й цифри: запорожців дві тисячі, а поляків у обложеному місті стало десять тисяч після приходу підкріплення. Але Тарас наполягає на своєму, вимагаючи залишитися, щоб виручити полонених товарищів: "Ми повинні захищати християнську кров" [5, с.325]. Для нього обставини не існують окремо від дії. Ця риса зберігається і в редакції 1842 р., але вона буде значною мірою позбавлена випадковості чи навіть ірраціональності й постане у новому висвітленні.

Мотивування поведінки персонажів тут набуває більшої об'єктивності. Характер Тараса представлено як вияв козацької вдачі, в якій втілюється "руська натура". Разом з тим вирішальної ваги набувають обставини, які показано і в історичному розвитку. Настають нові часи: "...вплив Польщі починав уже позначатися на руському дворянстві" [6, с.302]. Цій об'єктивно-історичній тенденції намагається протистояти герой твору. Він зберігає близькість до простих козаків, нагадуючи Глечика із "Гетьмана", в якому посада миргородського полковника не заважає зберігати своє селянське ество. В його промові перед вирішальною битвою, як і в зверненні генерал-губернатора у фрагментах з другого тому "Мертвих душ" до чиновників, відчутний перегук з "Словом про полку Ігоревім", з заклик до єдності, вираженому у цій давньоруській епопеї.

І саме у другій редакції "Тараса Бульби" набуває розвитку епопейність. Зовні це виявляється у підвищенні уваги до зображення народу, яке стає більш конкретним: оповідь про запорожців і їх подвиги зближує повість-епопею з народним епосом, зокрема, з думами. Виразнішою стає й думка про перехід в Україні від "героїчного" до "прозаїчного" стану. Вона близька Шевченкові. В його творах історія України, як і в гоголівській епопеї, поділяється на дві частини: це, так би мовити, епічний стан, що йому, починаючи з Люблянської унії, загрожує смертельна небезпека, і прозаїчна дійсність, яка остаточно встановлюється після знищення Січі і покращення українського села.

Героїка в шевченківській поезії не обмежується рамками історичного минулого. Звідси - виключна роль образу кобзаря. Вона важливіша, мабуть, ніж Бояна в "Слові про полку Ігоревім" чи барда в "Піснях Оссіана". Адже кобзар не лише зберігає пам'ять про минуле, але й залишається його виразником. В ньому втілюється невмируша сутність народу: якщо в "Страшній помсті" та в "Тарасі Бульбі" постать народного співця належить цілком епічному минулому, то в шевченківських творах вона непідвладна часу.

ЕПІЧНИЙ ГЕРОЙ У ПОВІСТЯХ М.В.ГОГОЛЯ І ПОЕЗІЇ Т.Г.ШЕВЧЕНКА

Образ кобзаря, звичайно, найповніше розкрито в "Гайдамаках". Тут народний співець виступає в обстановці, коли між героями його імпровізацій і слухачами зникає різниця. У першій же з пісень поставлено поряд імена "старого гетьмана" Богдана і сучасника: Максима Залізняка. Адже вони обидва очолюють народні повстання. Й не даремно саме кобзар стає тим центром, навколо якого гуртуються перед початком свого виступу майбутні учасники Коліївщини. Народне повстання робить дійсність героїчною, а, отже, поетичною. В ній зливається воедино суспільно-політична та художня творчість народу. Пісні Волоха передають і настрої повстанців, і стрімкий ритм їхнього життя-діяння. У відтвореній в "Гайдамаках" дійсності зустрічаються дві стихії народного життя, які хоч і близькі одна до одної, але все ж різні: поетична і карнавальна [15, с.40]. Остання більш архаїчна: вона колективна, і в ній відчутніше ігрове начало. Їх близькість спочатку приймає зворотний вигляд: шинкар співає й танцює за наказом конфедератів, які його відшмагали, а потім ще й вимагають заплатити за те, що "слухали". Життя тут здається показаним навиворіт, і це підкреслює його прозаїчність, точніше, потворість. Карнавальність же в безпосередньому її вигляді виникає, коли розпочинається повстання, яке сприймається його учасниками як свято. Гайдамаки, рушивши святити ножі, несуть вози й танцюють під спів кобзаря, й тут виникає мотив бенкету, який ототожнюється з розправою над шляхтою:

Ой гоп того дива!

: Наварили ляхи пива.

А ми будем шинкувать,

Ляшків-панків частувать [13, т.1, с.92].

Освячення ножів змальовано в розділі "Свято в Чигирині". Розділ, в якому розповідається про те, як запалали охоплені повстанням міста, названо "Червоний бенкет", розділ про Лисянку, що палає, червоніє, як "пекло" - "Бенкет у Лисянці". Самі ж гайдамаки по пеклу "гуляють".

В "Тарасі Бульбі" розправа запорожців над польською шляхтою також уподібнюється кривавому бенкету. Таким вони бачать свій похід, відповідаючи на докір прелата. "Скажи єпископу від мене й від усіх запорожців, - сказав кошовий, - щоб він нічого не боявся. Це козаки ще тільки запалюють та розкурюють свої люльки" [6, т.1, с.334]. В "Гайдамаках" картина палаючої Лисянки показана з точки зору повстанців самим оповідачем:

Смеркалося. Із Лисянки

Кругом засвітило:

Ото Гонта з Залізником

Люльки закурили.

Страшно, страшно закурили! [13, т.1, с.106].

Звичайно, в "Тарасі Бульбі" карнавальність передано значно повніше і в різноманітних формах, як і саме життя запорізького товариства. Тут і зміна статусу, яка представлена у вигляді "розвінчання-увінчання" (вступ колишніх бурсаків Остапа і Андрія в козаки, обрання кошового), і перетворення життя в нескінченне свято, нарешті ототожнення самої війни з бенкетом. Але в "Гайдамаках" змальовується не один з козацьких походів, а повстання, в якому вилився народний гнів, що накопичувався роками і десятиліттями, а тому карнавальність набуває особливої напруги. І тут вона поєднується з народнопоетичною творчістю. В "Бенкеті у Лисянці" кобзар серед згарища і панських трупів співає "веселої" за наказом Залізняка й переходить до сороміцьких пісень. Всі танцюють, а далі Залізник бере кобзу, щоб кобзар міг приєднатися до танцюючих, а з Гонтою пішов у танок сам герой поеми Ярема, який підчас рязанини лютував більше всіх, але в карнавалі до цього часу не бере участі. Адже страждання, викликані звісткою про те, що конфедерати захопили Оксану, закатували її батька, породжують у нього свій індивідуальний настрій, який відчужує його від карнавалу. А між тим раніше він, "мандруючи, співа".

Головна риса героя епопеї - це "вища тотожність суб'єктивності і об'єктивності" [14, с.364], яка полягає перш за все у єдності індивідуального і субстанційного. До джерел, що жили таке бачення світу у шевченківській поезії, слід віднести пробудження національної самосвідомості українського народу та загострення в нього соціального протесту. Звідси - звернення до історичного минулого, яке відтворювалося перш за все у коротких поемах, подібних до народних дум. Найперша у цьому ряду - "Тарасова ніч". Її головний герой, подібно до гоголівського Данила Бурульбаша, оплакує "золотий час", який безповоротно відійшов у минуле:

Де поділось козачество,

Червоні жупани?

Де поділась доля-воля,

Бунчуки, гетьмани? [13, т.1, с.45].

Але між гоголівськими і шевченківськими героями є принципова відмінність. У "Страшній помсті" та у другій редакції "Тараса Бульби" йдеться про внутрішні причини загибелі товариства, як і в "Слові про полку Ігоревім", в якому засуджується князівська "крамола". У "Тарасовій ночі" ж справа - в зовнішніх ворогах: "Україна, стоптана ляхами!" Тому в центрі твору - героїчний подвиг: незвичайна нічна битва.

Зате в "Івані Підкові" на першому плані - зображення козацької вдачі як запоруки незалежності українського народу. Передано ту відчайдушність, яка в "Тарасі Бульбі" виявляється у злитті дії і обставин. Герой поеми пропонує напасти не на Синоп, як це було вирішено, а на самий Царград, і козаки в захваті його підтримують. І, звичайно, з'являється карнавальна формула, у якій битва ототожнюється з бенкетом: "...до султана поїдемо в гості!" [13, т.1, с.62].

В обох цих творах відчувається трагізм; вони побудовані на протиставленні прозаїчної сучасності і героїчного минулого. Подія і оповідь про неї віднесені до різних епох, що загострює контраст. Від цієї роздвоєності поет звільняється у "Гамалії". Ця поема проникнута одним настроєм: в ній стверджується незвичайна сила товариства. Козаки ніби відчули тугу тих, що терплять у турецькій неволі, і приходять їм на допомогу. З кожною новою поемою все важливіше місце відводиться думці про єдність людини і природи, що зближує їх з давнім епосом. У першій з них козаки виграють нерівний бій, напавши на ворога, що вже святкував перемогу, вночі. Вони заявляють: "...ніч-мати дасть пораду..." [13, т.1, с.46]. У другій поемі запорожці звертаються до моря з закликком: "Грай же, море!" У відповідь хвилі здіймаються "як ті гори", так що "серце мліє". І саме тоді виникає намір поїхати до самого султана. У "Гамалії" ж єдність між людиною і природою стає лейтмотивом. Тугу полонених козаків доносять до Січі море, Лиман, Дніпро... Так Донець лелієв князя Ігоря, коли той втікав із полону, стелив йому зелену траву на своїх берегах, одягав його теплими туманами, беріг його "гогоголемь на водь, чайцами на струяхь" [11, с.42]. І разом з тим виникає образ моря оскаженілого. Тому рефреном стає вираз "серце мліє". Може, через те й знадобилося ім'я Гамалія, з яким римуються "мліє", "вітер віє" (серед ватажків морських експедицій чорноморців не було отамана на ймення Гамалія) [7, с.117]. Уся оповідь відзначається виключною емоційною напругою, що знаходить вияв в особливому розвитку повтору, у зміні ритму і одухотворенні природи, так що її явища виступають як персонажі.

В поемі-епопеї "Гайдамаки" розкривається не лише історичне буття народу, але й приватна сторона життя. Це стосується перш за все головного героя. Якщо для Максима Залізняка та Івана Гонти участь у повстанні стала природним виявом їх особливостей, і вони керуються при цьому виключно загальним інтересом, то для Яреми це єдина можливість реалізації свого "я". Він переживає недоступне раніше для нього піднесення. Звідси - його ім'я Ярема, що значить "піднесений богом". Прізвище у нього з'явиться, коли він стане

повстанцем. І дасть його сам Залізняк, який в особі Яреми Галайди знайде духовного сина. Гонта ж, навпаки, втратить власних синів.

У шевченкознавстві не раз відзначалося, що "Гайдамаки" близькі до "Тараса Бульби" перш за все колом ідей [8, с.1422]. Важлива, звичайно, і форма, в якій вони втілюються. Адже йдеться про характери, про людські стосунки. Через декілька років після завершення поеми її автор у вірші "Гоголю" писав, протиставляючи з романтичним максималізмом прозаїчну сучасність з її меркантильністю і героїчне минуле:

Не заревуть в Україні
 Вольнії гармати.
 Не заріже батько сина,
 Своєї дитини.
 За честь, славу, за братерство
 За волю України [13, т.1, с.221].

Підкреслюючи відданість Гонти повсталому народові, Шевченко закінчує поему епізодом вбивства ним синів, що стали католиками. Так кривавий карнавал обертається своєю трагічною стороною. Франкові ця сцена здалася мелодраматичною [12, с.113]. Адже Гонта карає своїх дітей лише за те, що вони навчаються в єзуїтській школі. На відміну від Тараса Бульби, він виносить вирок не внаслідок внутрішньої переконаності у своїй правоті, а лише тому, що цього вимагає, як він вважав, обов'язок: "...не я вбиваю, А присяга". Це нагадує поведінку Авраама. Але Ангел замінює його сина Ісаака, призначеного в жертву Богу, на "овена". Недаремно, змальовуючи смерть Андрія, Гоголь вживе порівняння: "Як хлібний колос, підрізаний серпом, як молоде ягня, відчувши під серцем смертельне залізо ." [6, с.388]. Тут заміна не відбулася. Гонта, у протилежність Бульбі, ховає своїх дітей, відсторонюючись на цей час від гайдамацького карнавалу, але "Без васильків і без рути...". М.В.Гнатюк відзначив. "Навіть згадка про васильки і руту символізує непорочність і чистоту цих малят" [4, с.75].

Така роздвоєність не властива героям Шевченка про Тараса Трясила та Івана Підкову. Вона стала можливою в епоху, відображену в "Гайдамаках", коли соціальна та культурна диференціація зайшла вже далеко. Наймит Ярема і сотник Гонта посідають неоднакове місце у суспільстві. Тому Гонті конче необхідно довести, що він заодно з "коляями": "...найменше його вагання могло зикликати підозру повстанців" [10, с.52]. Але значення соціальної нерівності Гонти і повстанців не слід перебільшувати. Так, у свій час стало загальним місцем твердження, що автор "Гайдамаків" буцімто протиставляє народ і старшину у розділі "Свято в Чигирині". Насправді ж це не так. Вказується лише на різницю між "простим козацтвом" і "козацьким

ЕПІЧНИЙ ГЕРОЙ У ПОВІСТЯХ М.В. ГОГОЛЯ І ПОЕЗІЇ Т.Г. ШЕВЧЕНКА

панством". Головне ж у зображенні - згуртованість навколо спільної мети. Адже і ті, і другі в поемі беруть участь у повстанні, з глибокою пошаною ставляться до Максима Залізняка і всі разом слухають кобзаря. А щодо "жертвоприношення", на яке наважився Гонта, то, перш за все, "...цей вчинок пов'язаний з тією стихією помсти і люті, яка характерна для селянської війни..." [9, с.174]. Показова щодо цього ситуація, коли Ярема благає почекати з висадженням у повітря будинку, в якому разом з ляхами знаходиться Оксана, а Гонта відповідає йому, наказавши, "щоб палили": "...А ти, сизокрилий, Найдеш іншу".

Позиція автора поеми неоднозначна. І тут він знову виявляє близькість до Гоголя, який, за висловом Белінського, змальовуючи кохання Андрія до прекрасної полячки, передавав колізію між національним і загальнолюдським [2, т.5, с.22]. Для Шевченка гайдамаки і шляхтичі "Того ж батька, такі ж діти...". Але відтворюючи конкретно історичні обставини, він приймає одну з ворогуючих сторін.

Відобразивши героїчні характери у ранніх творах, Шевченко буде звертатися до них і в подальшому. Досить згадати образ Семена Палія, який і в рясі ченця залишається запорожцем ("Чернець", 1847), зображення "компанійців" у "Хустині", "гульню" героя "Швачки". Разом з тим у шевченківську поезію приходять новий герой: це праведник, перейнятий любов'ю до людей. Одним із найвищих виявів цього типу особистості є "апостол правди і науки". По-новому розкривається образ матері: після загибелі сина вона продовжує його справу. Недаремно увагу привертає образ жінки і в російській літературі, зокрема в творах Тургенева. Щодо "праведника", то цей образ з'явиться також у другому томі "Мертвих душ", але тут він буде втілювати зовсім іншу тенденцію.

Епічний характер, представлений героїчною особистістю, постає у творах Гоголя, Шевченка в єдності з народом, з природою, з самим собою. Данило Бурульбаш, Тарас Бульба, Тарас Трясила, Іван Підкова, Гамалія, Максим Залізник показані як індивідуальності, що, концентруючи у собі енергію народу, уособлюють тою чи іншою мірою його кращі риси. Це виявляється можливим, позаяк вони породжені героїчним станом суспільства. Відображення його вимагає звернення до жанру поеми чи певного зближення з ним, освоєння традицій народного епосу, зокрема, думи. Разом з тим це стан, у якому поезія життя зустрічається з карнавальністю.

Обидва письменники показують наступ прозаїчного стану, який не лише ускладнює характер, але й роздвоює їх, навіть роздроблює. Разом з тим вони акцентують увагу на невмирущості героїчного

начала. Звідси - особлива роль кобзаря у шевченківських творах. Він продовжує зберігати у своїх піснях героїку минулого.

1. Бахтин М.М. Рабле и Гоголь (Искусство слова и народная смеховая культура)// Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. М., 1976.
2. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений: В 13 т. М., 1954.
3. Гегель Г. Эстетика. М., 1971.- Т.3.
4. Гнатюк М. Поема Т.Г.Шевченка "Гайдамаки". К., 1963.
5. Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений: В 14 т.- М., 1937.- Т.2.
6. Гоголь М.В. Твори: В 3 т.- К., 1952.- Т.1.
7. Івакін Ю.О. Коментар до "Кобзаря" Шевченка. Поезії до заслання.- К., 1964.
8. Іофанов Д.М. Гоголь і Шевченко// Вісник АН УРСР.- 1959.- № 3.
9. Крутікова Н.Є. Гоголь та українська література (30-80 рр. XIX сторіччя). К., 1957.
10. Неділько Г.Я. Тарас Шевченко. Життя і творчість.- К., 1988.
11. Слово о полку Ігореве. К., 1952.
12. Франко І.Я. Твори: В 20 т.- К., 1955.- Т.17.
13. Шевченко Тарас. Твори: В 5 т.- К., 1984.
14. Шеллинг Ф.В. Философия искусства. М., 1966.
15. Яценко М.Т. "Енеїда" Котляревського і художній прогрес в українській літературі.- К., 1977.

Стаття надійшла до редколегії 24.04.94.

SUMMARY

The article notes determined by Hegel as "heroic state of the world" life integrity finding its reflection in created by Gogol and Shevchenko characters, associating with carnivality in Shevchenko's "Gaidamaks" (Ukrainian insurrectors against foreign landlords' yoke) who betake themselves for battle singing away and dancing and always accompanied by kobza-player (Ukrainian popular singer). The parallel between battle and revelry is drawn in both works. Under the conditions of primitive collectivism and carnivality the atmosphere of maximalism springs up impelling fathers to lay down their sons lives in the name of the People.